

ARANY JÁNOS ESZTÉTIKÁJA.

(Első közlemény.)

Mindig tanulságosak saját művészetükről nagy költőknek és nagy művészeknek a vallomásai. Annyival inkább oly költőké és művészeké, kik, mint Arany is, erős tudományos érzéket árulnak el és a költészetet is rendszeres tanulmányaik ellenőrzése vagy legalább támogatása mellett művelik.

Arany is azok közé tartozik, kik a költészettel foglalkozó tudományok körében igen mély és rendszeres tanulmányokat folytattak s ezek eredményét költői gyakorlatukban is értékesítették. Szorosabb értelemben vett elméleti mű¹ ugyan nincsen Arany tudományos dolgozatai közt, de bírázataiban, levelezésében és másnemű prózai írásaiban, valamint Vojtina két levelében és *Ars poetica*jában és a *Sárkány* című költeményében esztétikai kérdéseket gyakran érint, sőt azok részben ezekkel foglalkoznak. Ezekben fölül ide sorolandók még Bánk-bán tanulmányai, Zrinyiről és Tassóról megkezdett műve, A magyar verselésről, Naiv eposzunkról, Irányok, Visszatekintés, A magyar népdal az irodalomban, Irodalmi hitvallásunk című dolgozatai és még a Ráth-kiadás nagyon becses «töredékes gondolatai» (Hátrahagyott prózai dolg. 517—527) és szerkesztői üzenetei. Elméleti kérdések iránti érdeklődését egyébként az is mutatja, hogy Szépirodalmi Figyelőjének (1860—62) célját, «a magyar szépirodalom esztétikai fejlődését», kétféle eszközzel kívánja előmozdítani, t. i. gyakorlatilag és elméletileg. Ez utóbbiak sorába, melyeket ő egyébként első helyen említ, széptani értekezések, tájékoztatások és fejtegetések tartoznak. Bizonyos rend-

¹ Talán nem lehet ilyenek remélnünk ama diktátumokat sem, melyek Arany nagykőrösi tanársága idejéből maradtak ránk. Pap Károly értekezett róluk a debreceni egyetem évről ünnepén 1917., ígérve a diktátumok kiadását. Ezekbe nem volt alkalmam betekinteni. (A debreceni egyetem Almanachja 1917-ről.) Vajon a költő nem úgy vélekedett-e róluk, mint irodalomtörténetéről? Mikor u. i. Gyulai a budapesti ref. főgimnáziumhoz került tanárnak, utbaigazítást, esetleg jegyzeteket kért Aranytól, hogy a magyar irodalom tanításában hasznukat vehesse. Arany Gyulai kérésére így válaszolt: «Az irodalomtörténetet kéziratból tanítom, de mivel az nem egyéb, mint Toldy nagyon rövid extractuma, nincs miért elküldennem». Arany *Hátrahagyott művei* IV. 54. l. Arany esztétikai jegyzeteit újabban gondos cikkben ismerheti Pap Károly a Budapesti Szemle 1925 júniusi számában.

szerességgel legösszefüggőbbben a jelzett töredékekben (főleg a II., III., és V. számukban) szól a szép elméletéről.

I.

Arany esztétikai felfogása abból indul ki, hogy a szép törvényei *általános érvényűek*: azokat még a lángelmék sem törhetik át, sőt mikor megvetni látszanak, ellenkezőleg ujaknak szereznek érvényt. (X: 231.)¹ De mindehhez hozzá teszi azt is, hogy azért valami általános egyetemes szépnek a kifejezése a művészi vagy költői gyakorlatban mégis lehetetlen volna. Az örök szép kifejezése *nemzeti* különösség nélkül, amint azt sokan követelik Arany szerint, bármely művészet körében is lehetetlen volna, de legkevésbé lehetséges a költészetben. A szép tehát büntetés nélkül nem tagadhatja meg nemzeti eredetét. Azért a szép körében így állítja fel a kategóriákat: általános emberi, különös, azaz nemzeti, és különös, azaz népi. Tehát, amint majd részletesebben is látni fogjuk, a nemzeti sajátosság kikerülhetetlen föltétele a szépnek, de a népi már nem. (X: 519.)

Mint a nemzetit, épolyan nélkülözhetetlen elemül tartja a szépnek az *ideált*. «Minden igaz költészet ideál», mert minden igaz költészet eszményt fejez ki (X: 159.): ebből sohasem enged. Ennek folyományaként megkívánja, hogy egységes alapeszme tartsa össze annak részeit. Ez az alapeszme azonban nem valami száraz gondolat: egyezni látszik a költemény alaphangjával, alapérzésével, melyből az egész költői mű kifejlődik, amely a költő lelkéből «szüzfrissességben» fakad. (V: 538.) Nem elvont tanulság, hanem a költemény egészétől, alkatától, fölépítésétől elválaszthatatlan valami. A költemény «élesztője» (X: 238.) mely az egész sűteményt áthatja, erőt, emelkedést, gömbölyűséget s úgyszólván életet ad neki.²

Ez az ideál a maga tisztaságában, idő- és esetlegesség-beli elemeitől is megfosztva egyhangú és szűkkörű volna; de akkor is, ha megjelenésében nem lépne ki az évezredes hagyományok köréből.

Minden igazi költészet tehát eszményt, így még a népköltészet (V: 506.) is, csak hogy ez az eszménység nem áll bizonyos szűkkörű formákban. Azért a költészettől azt kívánja meg Arany, a léleknek mindenkor ünnepe, ne hétköznapija legyen. Az eszményítést illetőleg csak a kifejezés módjában lehet különbség, amennyiben a művész az eszme megtestesítésében vagy az ideát a nemben, s az egészet is a nemben, vagy az ideát az egyénben s a nemzet is az egyénben fejezi ki. Amaz az eszményi,

¹ A szövegben Arany összes műveinek Ráth-féle kiadását idézem; a pusztán római és arab számú utalások erre vonatkoznak.

² V. ö. Gálos értekezésével: A. J. esztétikája. EPhK. 1910. 693.

ez az egyéni; amaz a klasszikai, emez a romantikus; amaz a pogány költészet, mert a nemben nem juthat eléggé érvényre az egyén; emez a keresztyén, mert felszabadítja az egyént. Amaz egyuttal elvontabb, mert a nem fogalma pusztá abstrakció; ez konkrét, mert az egyén is konkrét; amaz szűkebb, mert a nem korlátoltabb, míg ennek birodalma tágas, mert — úgy mond — az egyéni változatosság végtelen. Szóval amabban a régi idealizmust, emebben a modern realizmust látja. De a művészetnek mind a két iránya megegyezik abban, hogy mindkettő határozottalakban eszmét testesít meg. Minden igaz költészet tehát ideál. Azért az, amit reálnak mondanak, már kívül esik szerinte a költészet határán. Különbség az irányok között csak annyi lehet, hogy amit ideálnak szokás nevezni, lehány magáról minden időbelit és esetlegest, tisztán akar állani, általánosságban maradni, azért egyhangú és szűkkörű lesz; vagy csak olyat és annyit vesz föl az időszerűből, melyet és mennyit évezredek szentesített hagyományai megengednek, s ezért egyoldalú is lesz. Az a költészet azonban, melyet reálvegyületűnek mondanak, elfogadja az időbelit, az esetlegest, a különöst, pl. a nemzetit, a népit, sőt egyénit is, de nem mint lényeket, mert akkor megszűnnék költészet lenni, hanem Arany szerint mint formát, melyben nyilvánkozik. Ezzel köre kitér, hangja ezerféle változatot nyer s megszabadul az egyoldalúságtól. «De ha lényegét nem az idea teszi, ha a res külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé.» (X: 519., 159., 519—520). A költészet lényege tehát nem a «reál.» Lényege s célja az eszme kifejezése által a szép megvalósítása. «A szép pedig (művészi tárgyban) a jónak és igaznak kifejezése, de nem igényest (directe), hanem közvetve, az idomban és az idom által.» (X: 523.)¹ A természeti szépre meghatározását nem terjeszti ki. Az így megjelenő szép hatása erővel teljes, még pedig mennél egyszerűbb, annál több emberre hat. «Ha egyszerű, különben sem azért egyszerű, hogy fű-fa által érthető legyen, hanem mert az egyszerű eszközökkel hatni tudó erőnek a jele s az egyszerű szép annál szebb.» (X: 360., 330.) Ugyanezt alkalmazza az epigramma rövidségére is.

A szép tehát nem lehet el sem a jó, sem az igaz nélkül; nem érvényesülhet sem a jó, sem az igaz rovására. Egyébként Arany mint ember és költő is, fényes erkölcsiség megtestesítője; és mint szerkesztő is megkövetelte az *erkölcsi alapot* a műalkotásban. Ezt azonban nem tekintette azonosnak a moralizálással. A művészet köréből kizárta a szenteskedő, szigorúan kegyes és száraz lelkeket, kik a mű becsét «a benne parázsan felhalmozott vallás-erkölcsi tanulástól, a morális irány kézzelfogható jelenségeitől mérik.» (X: 573.) «A költői varázs oda van,

¹ Bulesu K. költeményére is azt írja: a költészet főcélja a szép; tárgy a igaz is, jó is. Idézve Gálónál. EPHK. 1910. 688.

mihelyt ujjal mutatható a morális gondolat». — mondja egyik szerkesztői üzenetében.¹ Más oldalról elítéli, ha a költő az erkölcsi érzéket megsértette, ha nem volt kiérezhető legalább is a költő meleg érzése az igazság és becsület iránt.² A sikamlósság ellen is tiltakozik, ha nem szolgál magasabb irodalmi célt.³

Az *igazság* is hasonlóan fontos szerepet játszik Aranynál. Szerinte a valóságból, a természetből kell kiindulni a költészetben is. Jókaival kapcsolatban megjegyzi, hogy a költészet célja nem lehet a «hajmeresztés». (XI : 31.) Költőnek a természetets általában a valóságot helyes megértéssel kell *utánoznia*. Csakhogy ez alatt nem a szolgai utánzást érti, amint Vojtina⁴ is írja:

Nem a való hát : annak égi mása
Lesz, amitől függ az ének varáza.
E hűtlen hivség, mely szebbit, nagyit—
.....
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet :
Egy szóval . . . a költészet.

Így értelmezi az előző sorokat is.

..... költőnek, bár lénye isteni,
Nemcsak szabad : szükség fillenteni.

Byronra hivatkozással egy helyt így állítja föl tételét «Költeni és mégis igaz maradni.» (V : 537.) Petőfit pedig azért dicséri, mert szemben a természetvizsgálókkal, kik a természetnek a körmét, haját stb. kutatják, ő a lelkét adja. (XI : 62.)

A nyers valóság helyett tehát valami mást, annak *eszményi* képét kívánja a költőtől. Már előtte s vele együtt mások is hirdették és keresték művészetekben nálunk is az eszményítést. A klasszikus irány, Kazinczyék, az eszményiség jegyében dolgoztak. Később Bajza hívei, majd Császár Ferenc, Kunoss és Jámbor (Hiador). Ez az eszményiség azonban valami halavány, tárgyiatlan, a valóságtól elszakadó vérszegény eszményiség volt. Arany nem erre gondolt.

..... azt se véd, hogy a való
Kirúgva jobb egészen láb alól,
Hogy némi kósza föllengésben áll
A híres eszmény, vulgo : ideál.

«Ki az eszmét test nélkül akarná érzékeink elé állítani — mondja máshelyt — a felhő után kapdos, de nem költő.» (X : 160.) Az Arany eszményisége a való lényegének a kiemelésében áll s ebből a célból a valónak nem a megmásítását, legföljebb az egyszerűsítését, esetleges elemeinek a mellőzését engedi

¹ X. 573. Koszorú 1863. II. 20. sz.

² Koszorú 1863. II. 24. sz. 1864. I. 48.

³ Szépirodalmi figyelő. I. évf. 527. Mindezek idézve Várdai Béla cikkében: «Kisebb adalékok A. J. eszt. nézeteihez». EPhK. 1908.

meg. A költői előadástól a jellemzéssel való eszményítést kívánja meg, hogy ezzel elhithető ereje legyen.

Győzz meg, hogy ami *látszik*, az *való*:
Akkor neved költő lesz, nem csaló.

Erre Arany mindig sokat adott, amit az eposzi hitelről szóló sajátos elmélete is bizonyít. De egész költői gyakorlata mutatja, melyben a kompozíció szilárdságára épített műveiben mindenütt bölcs mértéket tart eszményisége az ő józan valóság-érzésével; jól tudja, hogy ha a valósághoz fűző kötelék elszakad, «a sárkány,» mely föllengő ambeióval az egekre tör, gúnyolódó békák közé undok pocsolyába zuhan vissza. Viszont ezt a felfogását egészíti ki Aranynak az a másik nézete, amely szerint tárgyak között szükségesnek tartja a válogatást.

Az egyszeregy, bár meg nem dönthető,
Képzelmi szósszal bé nem önthető.

Tehát nem minden tárgyat tart alkalmasnak művészi fel-
dolgozásra. Így az anyagi gondokat sem, ha emelkedettebb
szempontjai nincsenek hozzá a költőnek. «Az anyagi szenvedé-
seket enyhítsük, amint tudjuk s ne énekeljük meg» — így ír
egy verselő alföldi gazdának.¹ Nem tartja költői tárgynak az
egyéniesség túlzásait, a különlegest, a bizarrt sem. «Vannak
bizarr jellemek — úgymond — a valóságban, hihetetlenek a
költészetben.» (X: 122.) «Valami lehet igaz, — írja más helyt
mint szerkesztő egy verselőnek, ki a mellett bizonykodott,
hogy megtörtént dolgot beszél el — de a költészetben még
sem igaz. Megfordítva, költött dolgot igazzá tesz a poézis.»² A
kivételesből hiányzik az általános emberi — gondolja Gyulaival
egyvetértőleg.

Már láttuk, hogy a nemzeti vonást Arany a szépnek nél-
külözhetetlen elemül tekinti. A népiest csak annyiban, ameny-
nyiben tanulni lehet belőle a költészetet felfrissíteni és nem-
zeti alapra helyezni. Amint Szilágyi Istvánnak írja 1847.:
«Szeretem a nemzeti költészetet; a népiesség köntösében még
most; később majd pusztán.» (XI: 45.)

Népies alatt Arany a népi eszmejárást, naiv frissiséget
érti, melyen érzik a mező s erdő illata; továbbá a benső, lényeg-
hez tartozó költői formát, erélyes, rugalmas, rövid nyelvet.
(V: 360.) Ezért a népköltészet tanulmányozását mind a költő-
nek, mind az esztétikusnak szükségesnek tartja s hivatkozik
a legkevésbé sem póriás ízlésű Kölcseyre, aki szerint «a
valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell
nyomozni.» (X: 10.) «A néptől tanulni s ily módon a költészetet

¹ Koszorú. 1863. II. 504. EPhK. 908. 660.

² Koszorú. 1863. II. 120. EPhK. 1908. 735.

felfrissíteni»: ezt tartja Arany is főfeladatnak. El kell tanulni a néptől a stílus egyszerűségét, erélyét, az érzés nyíltságát, közvetetlenségét, hagyományos formáit s mindazt, mi költői továbbfejlésre alkalmas. De nem szabad a költőnek lealacsonyodnia. «A népköltő feladata nem az — írja Toldijával kapcsolatban Szilágyi Istvánnak — hogy elmerüljön a durva nép közt s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő.» (XI: 38.) De a költészet újjá teremtése csak ott és annyiban sikerülhet szerinte népies alapon, hol és amennyiben a népies alap egyszersmind nemzeti is. (X: 259.) Egyébiránt azonban a szépet nem köti kizárólag sem a népieshez, sem a nem népieshez, mert neki a szép szép minden alakban; mindazáltal erős meggyőződése, hogy «amely népnek nem volt és nincsen gazdag népköltészete: annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élösködni, mint Róma a Hellasén.» (XII: 84.)¹ Ezért Arany korántsem gondolt arra, hogy minden költő népköltő legyen, ami úgy sem valósulhat meg; csak azt tartotta szükségesnek, hogy a költészet ne csak néhány tudós vagy ábrándos egyéniség számára legyen megérthető és élvezhető, hanem döntse le a közfalat a népi és az általa ú. n. fennköltészet között. Ezt pedig egyszerűen nemes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaitól ékes formájával teheti. Ehhez képest a költészet végső céljának nem azt tartja, hogy a «lehető legfensőbb fokig csigáztassék nyelve, hanem azt, hogy magát egyszerű köntösben is képes legyen művésziileg kifejezni.» Az így felfogott nemzeti költészettől a nemzeti újjászületés hathatós elősegítését várja. (XI: 222.)

A népköltészetnek főleg a *formakincsét* és *formateremtő erejét* tartja sokra. Bár úgy véli, sehol sem tanulja formáit, mert, amint a költemény eszméje megfogant, nézete szerint, vele terem a benső forma is a maga egész teljességében. Ugyanezt vallja egyébként magáról is. Azt mondja, hogy csekély számú lírai darabjainak már a lelkében zsongott a dallama, mielőtt kifejlett eszméjük lett volna. Sőt balladái fogalmazásakor is az első, még homályos eszme «felködlésével» már ott volt a ritmus, a dallam, mint mondja, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang. (XII: 149.) Egyébiránt tartalom és alak ilyen belső egységét nemcsak a magyar, hanem valamennyi népköltészet közös értékének tekinti. XIV-XVII. sz. költészetünket is azért becsüli többek között, mert ilyen módon nagy számmal termelte a nemzeti versidomokat, melyek azonosak a népdal formarendszerével. Ezt pedig azzal magyarázza, hogy «magyar fül csak így érezte versnek a verset.» (X: 14., 19.)

¹ L. még a népiesre *Népiességünk a költészetben.* (X: 568 — 71.)

Általában a *forma becsét* első sorba állítja : ami költői érdekű, mondja, az «formába kerekedik.» (V: 237.) A maga főtörekvésének is azt vallja: «formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni.» (XII: 156.) Ezt a formaérzékét, a szépek formába való kívánczóságát az egyetemes emberi lélek közös tulajdonságának vallja. Alapja benne van — mint nagyon helyesen sejtje meg — az emberi természetben és nemcsak a művészi lelkek tulajdona. Ezt látja bizonyítva a köznép meséiben, mondáiban, balladáiban (V: 201), melyek mind formába törekszenek.

Természetesen ezekben a fejtegetésekben Arany forma alatt nemcsak a pusztá versalakot érti, hanem «ama benső formát, mely a tárggyal csaknem azonos.» annyira egyesül vele. (XII: 157.) Érdekes nyilatkozat egy költőtől, kinek ez magának is tudatosan választott célja volt és amit ő klasszikus teljességben meg is valósított.

Ez a forma a *kifejezés* eszköze. Mert Arany is, Gyulaival egyetértésben, a kifejezésben keresi a költészetnek megkülönböztető jegyét. «Érezni nem elég — mondja — *ki is kell tudni fejezni*, még pedig nem úgy, amint közbeszédben elspánczkodná az ember, hanem költőileg.» (XII: 152.) Mert, így folytatja tovább, «az érzés nem kizárólagos tulajdona a költőnek: ő csak abban különbözik más emberektől, hogy érzelmeit a „szép“ formáiban és oly hatályosan bírja kifejezni, hogy az olvasókban hasonlókat gerjeszthet. Amennyiben ez sikerül, annyiban költő. E szerint valamely költeménynél nem azt vizsgálom, minő érzelmei lehettek írójának, hanem azt, *miképen bírta azokat kifejezni*, vagyis nem vizsgálok semmit, hanem átengedem magam a költemény hangulatának: ha az von, ragad magával, akkor a költő célját érte s költeménye jó; ellenkező esetben nem sikerült az.» (XII: 422.) Első műköltőinknél is azt kárhoztatja, hogy «a szép helyett sivár igazra, *gyönyörködtető* helyett tanulságosra törekszenek.» (V: 273.)

Íme Arany a kifejezés eszköze, a költői forma mellett az *érzést* állítja előtérbe; a siker föltételül annak átérését az olvasótól is megkívánja. Meg is elégszik a hatással, «ha érzületét, kedélyállapotát, bárminő legyen az, teljesen visszatükrözi költeménye.» Azonban Aranyra nagyon jellemzően, mégis ismer e részben is fokozatot, t. i. a szerint, «amint a kedély eszmeibb vagy frivolabb tárgyért jó mozgásba.» (X: 217.) Úgy látszik, a szemérmes és kényes izlésű Arany ez utóbbira nem nagyon volt kíváncsi. Az érzelmi elemre oly nagy súlyt fektet egyébként, hogy még a műfordításnál sem az értelmi hűséget tartja fődolognak, hanem a «*benyomást*, melyet tesz az olvasóra.» Ez utóbbi pedig, mint mondja, olykor csak némi hűtlenséggel lehet elérni. (X: 287.) Azért Szász Károlyt, sok jellességének kiemelése mellett, megrója, hogy költeményeit inkább jól *elgon-*

dolja, semmint átérzi, tehát gondolatokat ad olykor érzések helyett is. (X: 109.) A gondolati általában a filozófiai elemnek is a jogosultságát csak oly mértékig ismeri el, amily mértékben azok a szív melegségét is éreztetni tudják. (X: 291.) Apró megjegyzésekben ezeken túl is lépten-nyomon utal költészetben az érzés fontosságára. Tanítványának, Tisza Domokosnak, kiben nagy költői erő bontakozását látta és segítette elő, azt tanácsolja alkalmi költeményében: akkor legyen költő, ha az érzés tengeréhez jut. (*Domokos napra*, 8. vsz.) Csak hogy az az érzés, amit Arany a költészet egyik legértékesebb motívumául ismer, nem a pillanatnyi fellobbanás, hanem főként a közösség nagy érzései közül való. Legalább így magyarázza az eposzköltő helyzetét nemzetével szemben. (V: 443.)

A költészet érzelmi elemeinek ez a hangoztatása Aranynál azért olyan nagy érdekű, mert az ő költői gyakorlatában az *értelmi* elemek is megfelelően érvényesülnek. Nála ez a kettő is, csakúgy, mint formának és tartalomnak a tőle elméletileg is annyira megkövetelt egysége, az egyensúly teljességében mutatkozik. A tónusegység méltóságostárgyilagosságú eposzaiban is mindenütt előrad, másfelől saját érzéseiről is legtöbbször a harmadik személy tárgyias nyugalmával beszél. Hogy e kettőnek egyensúlya soha, még pillanatokra sem billen meg nála, ennek lélektani magyarázatát adja vallomása: «Én csak bizonyos *objektív* állapotban tudom kezelni az érzelmeket» (XII: 92.) — azaz szembefordul velők s azokat mintegy tárgyiasítja s ezzel tónusukat erősen letompítja, avagy megfelelő elemek hozzáadásával a humor magasságaiba emeli. A mély érdeklődés közvetlenségének erővel teljes kifejezéséhez valóban hiányzott nála valami: az, ami Petőfit épen az érzelmek közvetlenségének költőjévé tette: változó hangulatainak könnyedsége. «Hol valami engem közlől, mélyen sebez, ott hallgatók» — vallja egy helyt magáról. (XII: 92.) Lelkének ilyen berendezkedése magyarázza felháborodását, mellyel kritikáiban, nyilatkozataiban és szatirikus költeményeiben kikél azok ellen, kik «a lírát csupán dallá, hanggá szeretnék higitani, hogy úgy szólva szavak nélkül zengjen, mint a fütty.» (X: 293.)

Arany költői eljárásában a *tudatosság és tervszerűség* erősen érvényesül. Nemcsak a böles mértéktartás, hanem az is erősen bizonyítja ezt, hogy művei az arányos kompozíció hatalmas pilléreire építvék. «Én nem egyes helyekért, hanem kompozíciókért dolgozom» — így jellemzi maga is saját költői eljárását. De másoktól is megkívánja költészetben a szerkesztés, a kompozíció «megigazító erejének» az érvényesülését. (XI: 49.)¹ Külön-

¹ V. ö. még Szépirod. Figyelő I. 479. ahol Márki József trópusgyűjteményét ítéli el. Kétségbevonja, «hogy az egész koszorúból kitépett virágok, vagyis inkább a virág egyes szirmai összehalmozva jó hatással lesznek». EPhK. 1908. 662.

ben «az alkotás egysége, formabeli telje és kerekded volta» iránti vágyát is emberi lelkünk mélyében látja alapozva s nem tartja a saját maga vagy a művészi lélek különleges tulajdonának. (V : 201.)¹ Az intellektuális elemnek is annyira megadja a magáét, hogy «a költészet logikájáról» beszél (X : 124.) és azt mondja, hogy az alakítás, elrendezés dicsősége «a főt» illeti. (XI : 75.) Így a költészetrel szemben azt a követelést állítja föl: legyen érthető, mindenki számára, «kit ép elmével áldott meg Isten.» A tendenciát, a száraz didaxist, azonban már határozottan költőtietlennek mondja. «Íránya lehet valamely költői műnek — úgy mond — de a főirány mindig a szép legyen, ne a hasznos vagy tanulságos.»² Azért ha valamikor a költészet megválna a szép örök formáitól s az emberi érzelem és cselekvés helyett bölcselmi és társadalmi eszmék vajjúdásától keresné megifjodását, ez a kor már az élemedett vénség kora volna. Kifejezi azonban azt a reményét is, hogy ez nem lehetne tartós és a költészetnek is csak időleges hanyatlását mutatná.³

Azt kívánja tehát, hogy a költészet egyszerre legyen érthető és élvezhető. Még az eszmei tartalommal kapcsolatban is annak tudattalan *megérzéséről* tesz tanuvallomást. (XI : 45.) Megsejtette tehát, hogy a költői alkotást és a költészet élvezését nem kísérheti végig a tudatosságnak tiszta fénye, és amikor így van is, akkor is nagyon erős érzelmi árnyalatokkal színeződik. «Ha valami, a költészet meggyőződés dolga — írja Erdélyihez — vezércikket — teszi hozzá — lehet írni meggyőződés nélkül is, de jó verset nem.» (XII : 101.) Itt a gondolatoknak is — mintha mondaná — a szív érzéseinek kell átizzniuk. Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan, Szemere Pálhoz intézett levelében, mintegy a Szemere hangján és szavaival, az invenciót azzal magyarázza, hogy az eszme megszületésekor még csak félig homályos eszme legföljebb, azaz «neszme.» Tehát nem a logika vezeti a művészt az eszméhez, hanem «a pillanatnyi helyzet, kedélyállapot,» mintegy az érzelemből bontakozik tehát elő, mint Vörösmarty *Szép Ilonkája* is ez egyetlen sorból fakadt: «Hervadása liliomhullás volt.»⁴ Így ha tovább kísérhetjük is a fejlődést, «a csiráról, a keletkezés mozzanatáról nem adhatunk számot magunknak» (XII : 147 — 8.) Ide vág az a már fentebb felhasznált nyilatkozata is, hogy a ritmus csendül meg először a lelkében és csak azután ömlik bele mintegy az eszmei tartalom. Mindazáltal nem tudja megbocsátani, ha a költemény külső, zenei formája magában marad, eszmétől és érzés-

¹ Koszorú. 1867. II. 120.

² Szépirod. Figyelő I. 560.

³ Koszorú 1864. II. 367. Utóbbiak idézve Várdainál. EPHK. 1908. 658.

⁴ Egyszer ugyanezt Gyulai is említette előttem saját költői gyakorlatából, még pedig, ha jól emlékszem, erről a sorról: «Beh jó világ a hóvilág.» (Télen I.)

től üresen. Egy szerkesztői üzenetben azt hányja szemére a szerzőnek: «Úgy tetszik, mintha a rim vezetne volna a képzelődést.»¹

Esztétikai szempontból nagy fontosságúak Aranynak ezek a nyilatkozatai, mert mély bepillantást engednek a művészi teremtés misztériumába és ezzel a pszichológiai esztétika egyik leglényegesebb fejezetéhez szolgáltatják legilletékesebb helyről az anyagot. Íme az alkotó elemek világosan kivehetők itt is. Gondolatok ömlenek formába, de ezek az érzések kohójában lágyulnak és színesednek. A zenei forma, melyben élénk pattannak, épolyan becses része a teremtő munkának, mint az, mi a formát tartalommal gazdaggá teszi. De forma és tartalom, eszme és érzés, gondolat és hangulat egymást hívják elő; mintegy egymásból és mégis egyszerre születnek, s a művész csak a teremtés édes gyötrelmét érzi a nélkül, hogy tudná: mi történik vele, valamint szívének és agyának születő fényes gyöngyeivel? Ez a káotikus és mégis kristályosult formák tisztaságát mutató együttese az emberi lélek legszebb kincseinek: ez a művészet és ez a műalkotás. Megismétlése az österepítésnek, mikor föld és víz, fény és sötétség az öslétel méhében még együtt lakoztanak. Mi más ez, mint a művészi intuíció teremtő ereje, mely tudattalanul talál rá az emberi élet nagy igazságaira és ezeket a nagy igazságokat szent és nagy érzések melegével fűti át!? A mai pszichológia már tudja, hogy az intuitív munkában a képzelet és következtetés, a gondolkozás és érzés tudat alatt egymásba folyó ösztönös tevékenysége az emberi léleknek, melyben benne van az ösztönélet biztossága, céltalálása és az érzelmi élet minden hajtó ereje és melegsége. És ez az intuitív munka, bár a tudományban és másutt is a legértékesebb cselekedetek alkotója, mégis csak a legfőbb szerepet viszi a teremtésben és a műélvezésben.

Ebben az intuitív költői munkában igen nagy szerepe van a *képzeletnek*. Ezt Arany is érzi és annyira átengedi magát a fantázia tevékenységének, hogy az a gyöngélkedő költőt képes izgalmaival szinte beteggé tenni. (XI: 322 — 3.) A képzelemnek és a vele járó felindulásnak Arany megadja a jogot, hogy a szavak kapcsolatában a nyelvtan szoros és száraz logikájától eltérő rendet vigyen be. (V: 412.) A fantázia ad szárnyat a gondolatnak, mellyel egyedül képes a bölcséleti elem is a költészet légkörébe emelkedni. (X: 291 — 2.) De a költő kifejező erejének föl kell ébreszteni az olvasó képzelő tevékenységét is, hogy az előadást olyanná egészíthesse ki, aminőnek a szerző gondolta. (X: 50.)

Mégsem vár csodákat a képzelettől. Kétségbevonja, s ebben a tekintetben a legnagyobb elmék példájára hivatkozik, hogy emberi viszonyokat a tapasztalás segítsége nélkül, mint-

¹ Koszorú. 1863. II. 456. E. Ph. K. 908. 737.

egy eleve tetszése szerint, kombinálni bárkinek is nagy mértékben adatott volna. «A „teremtő képzelet“ — úgy mond — melylyel eldicsekszünk, igazán szólva nem „teremt“ — nem hoz elő új képzeteket a semmiből; hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot.» (V: 7—9.) Az eposszal kapcsolatban egyenesen azt mondja, hogy valamelyes történeti vagy mondai alap nélkül nem képes alkotni; «talán nincs invencióm, fantáziám — így fűzi tovább —: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész.» (XII: 40.) Ezt a nyilatkozatát vagy feltévesét csak az akkori lélektudomány álláspontjáról lehet helyesen értelmeznünk. Ez u. i. nem jelentheti azt, hogy *mai* pszichológiai felfogásunk szerint nem lett volna Aranynak megfelelő képzelő ereje, sőt, hogy azt ő maga is így hitte volna. Nem szabad u. i. megfélekednünk arról, hogy a lélektudomány akkor még a különböző s egymástól többé-kevésbé független lelki tehetségek álláspontján volt. Így a képzelő tehetségtől is azt várta, hogy az érzéki észrevételtől s általában a tapasztalástól függetlenül, az emlékező tehetég segítségével nélkül is képes önálló alkotásra sőt teremtésre. Ma már tudjuk, hogy ez nem így van. Arany vallomásai tehát épen azt bizonyítják, hogy a pszichológiai köztudattal szemben ő ismerte fel a képzelet mivoltát helyesen, mikor azt úgy magyarázta, hogy meglevő tapasztalati anyagból újszerű összetételek útján képes csak újakat alkotni. Ilyen értelemben pedig Arany a képzelete nagyon is a helyes nyomokon járt és mindenkor betöltötte szerepét a költészetben is. Ennek igazolása vagy bővebb kifejtése azonban nem tartozik ide.

Arany a fantázia képességét tehát nem tartja végtelennek. Még legtöbbet tart a nép képzeletéről, azt mondván: «a legtöbb *eredeti* invenció a néptől származik.»¹ Ezenkívül a képzelet által való nagyot és újat alkotás lehetőségét Arany általában a kiváltságosak szerencséjének s a *lángelme* egyik ismertető jelének gondolja. Azt tartja, ellentétben Gyulaival, hogy az újság különbözteti meg a génie-t, melyben őt a költői ihlet támogatja. (X: 228.) E mellett a könnyűség, a biztosság, és a mélység. (X: 98.) Az igazi költőnek tehát könnyen megy — bizonyára tapasztalásból tudja — feladatának a megoldása, ha már túl van a tervezés nehézségein. Vojtinával is ezt iratja:

..... ez könnyű dolog:
Érezni kell csak és mingyárt tudod.

Ugyanő mondja:

Ha *irod* a verset, nem *öntöd* azt,
Össze nem áll, hiába fursz, faragsz...

¹ Koszorú 1864. I. 587. EPhK. 1908. 730. I. Zrinyi és Tasso-tanulmányában is azt mondja: «Első és legnagyobb inventor a nép». (V: 9.)

Ezt a könnyűséget rokonságban állónak vélhette Arany a *játékossággal*, amint hogy a játékelméletről valóban az esztétikának egész külön fejezete szól. Hogy ennek Arany is fontosságot tulajdonított, az a szerkesztői üzenete bizonyítja, melyet egy rosszul sikerült fordításról írt: «Több fáradság kell ahhoz. Olyan fáradság, ami játéknak tetszik».¹

A lángelme alkotása a *remekmű*, melynek tulajdonságait e két szóban foglalja össze egy alkalommal: «erő és báj». Tehát az erőt is nyilván a lángelme tulajdonságai közé gondolta. Azért a klasszikusok tanulmányozásától azt várja, hogy íróink megtanulnak tőlük «eréllyel és bájjal szólni, mondani épen azt, egészen azt, amit kell, nem többet, nem kevesebbet.» (X: 283.) Tehát a kifejezés biztossága és tömörsége is idetartozik. De a lángelme joga: szaporítani a szabályokat az bővíteni azoknak a körén. Innen a látszat, hogy áthágják azokat. (X: 231.) Ez mutatja, hogy Arany, lényegében, a szabályok érvényét kiterjeszti rájuk is; sőt épen ők revelálják a szabályokat.

A lángelme újat teremtő hatalma miatt az *algénie*-k, mivel egyébre nem képesek, újdonságok hajszolásában kísérik meg a lángelme mimelését. Ezek ellen nála szokatlan érdességgel és szenvedéllyel kél ki gyakran Arany, prózában és versben egyaránt. (X: 92 - 3.)

A *középtehetésegektől* Arany nem vonja meg elismerését. Ezek szerepét és jelentőségét több helyen nagyon határozottan kijelöli az irodalmi fejlődésben. A középszerű poéták szerinte azok, «akik... nem hagyják elaludni a költészet vesztatüzét, melynél egy leendő lángész isteni fáklyáját majdnem meggyujthassa». (X: 93, XI: 301.) «Egyénileg elvesznek a mindennapiság tengerében, de egyetemes hatásukat nem lehet megtagadni.» (XI: 301.) Azért fontosnak tartja, hogy mentől több jó középszerű költő kösse össze az egymástól távoli időben élő igazi nagyokat, akik fenntartják az «utánzási folytonosságot.» Ok főleg a közizlés megőrzésében visznek fontos szerepet. «Az utánzási inger száz meg száz jó középszerűt képez ki, hogy aztán végre tökélyes álljon elő.» «Egy ilyen pezsgő, szélesen kiterjedt hagyomány, művészi élet nélkül — teszi hozzá — a génie megszületik ugyan, de meg is hal, anélkül, hogy létezéséről valamit tudna a világ.» (V: 371.) Szükségesnek tartja azonban, hogy ne egy, hanem lehetőleg több remekíró hatását szívják fel. Így gazdagabbá teszik a közönség ízlését és érdeklődését. (V: 373.) Csak arra kell ügyelniük, hogy egyetlen génie beolvasztó hatása alá ne kerüljenek, mert akkor tehetetlen utánzókká válnak. A lángelmék u. i. szerinte iskolát nem teremhetnek. Iskolát csak a körülbelől egyforma tehetségűek alkotnak, akik közül egyik sem olyan tündöklő, hogy a többinek fényét magába

¹ Koszorú 1863. I. 96. EPhK. 1908.

nyelje, de viszont egy sem olyan erőtelen, hogy saját jellemét elvesztve pusztá utánzóvá válnék. Azért nem arra buzdít, hogy legyünk hasonlóvá a lángelméhez, ami úgysis lehetetlen, hanem arra, hogy szabadítsuk meg magunkat az alárendeléstől. Ennek módja, hogy önálló irányt keressünk, s különböző tanulmányokat folytassunk. (V: 357 — 8.)

De ha kijelöli is Arany a középtehetségűeknek a helyét, távol van tőle, hogy a tehetségtelenséget, a tartalmatlan ürességet dédelgesse. Így pl. ha a verset nem mondhatni ugyan hibásnak, de pozitívabb érdeme nincs, már ezt magában hibának tartja. Ily szellemben küldi a gyöngye verselőknék szerkesztő korában üzeneteit¹

A *tanulmányt* azonban természetesen nemcsak a közepes tehetségek, hanem a lángelme számára is nélkülözhetetlennek tartja. A költőt u. i. meggyőződése szerint nemcsak születés, hanem tanulmány is teszi. Ha a megfelelő diszpozíciókkal születő gyermektől körülményei megtagadják az iskolázás és tanulmány lehetőségét, vagy sorsa hajlamával nem egyező életpályára sodorja, szerencsétlenné válik, a nélkül, hogy tudná, miért. Így sok valódi költői tehetség elkallódik. (X: 522.) Szóval a tehetséget művelni kell. Ez alatt pedig nemcsak a külforma és a költői nyelv iskolázását érti, hanem annak a célnak a szemmel tartását is, hogy a költő tudja megválasztani, mit kelljen mondani, mit nem; tudjon erőt összhanggal párosítani. (XII: 152.) Még lírikusnak is szükséges a tanulmány. Ha csak nem lángész — úgymond — egyetlen szellem szolgai utánzásától csak az mentheti meg, ha különböző népek, idők és irányok líráját tanulmányozza. (V: 369.) Mindazáltal, mint Pákhnak írja, a költészet terén mindig többre becsül egy tudatlan költőt, mint egy költőietlen tudóst. (XII: 83.)

A tanulmány egyik eszközének az utánzást, *jeles példák utánzását* tartja. Mindnyájan követői vagyunk elődeinknek; még a lángelme is, csak hogy a lángelme gyorsan szedi magába azt, amire szüksége van, és nem követi szolgailag mintáját. (V: 368.) Általában a művészet minden ágában nagy szerepe van az ilyen értelemben vett utánzásnak is. (V: 369.) Arany fölfogása szerint ma már még a legegyszerűbb népdal sem fakad egyenest a természetből; a névtelen költő, ki annak lételt ad, már nemcsak születve, de képezve is volt: a népi dalok és dallamok egész tárháza állott rendelkezésére, honnan mintáit vehette, tehát már ő is utánoz. (X: 523.) (Természetesen ebben az értelemben vett utánzás sem lehet szolgai természetű, csakúgy, mint ama másik nemű utánzás, az életnek, a valóságnak, a természetnek az utánzása. Egy levelében azt írja Szász Károlynak: «Az igazi költő utánzóvá sohasem válhat». (XI: 222.)

¹ EphK. 732.

A tanulmányunk azonban nem szabad külön megéreznie a költői alkotáson, amelyben mindennek egybe kell olvadnia, a belső kompozíció teljes egységébe. A költői hatást zavarja, ami ezt az egységet, a mű *összhangját*, zavarja. Bosszankodik, ha «itt az egység, ott a hangulat törik ketté; ha sokat ígérő kezdet után ásitó ürbe lyukadunk;... ha csinált, fagyos érzelem vagy nyelv puffadoz; lipitt-lopott eszmék eredeti gyanánt pipeskednek.» (X: 92.) Egyik bírálatában az illető költő legnagyobb hibájául rója fel, hogy abban eszme és kifejezés nem olvadnak együvé. (V: 499.) A gondolati tartalomnak is, mentől súlyosabb, annál inkább, össze kell olvadnia a költészet egyéb elemeivel. Azért kifogásolja, ha a bölceleti elem savát «a költői művekre amúgy kívülről s mintegy parázson hintik rá.» Mintha bizony a költő nem akkor volna bölcsész is leginkább, midőn összhangzatos alak- s tartalomban előállíthatja a a szépet, amit a filozóf értelmezni sem tud. (V: 53.) Általában fontosnak tartja műegészet alkotni. «Nem szórni képeket pazarúl, hanem oda tenni erőt, ahová kell; szóval az egészet és nem a részeket ajándékozni meg főbb figyelemmel: ez amit én művészi haladásnak mondok». (XI: 353—354.) Szerkezeti és tónusegység, tartalom és alak belső egybeolvadása: ezek Arany főkövetelései. S magáról is azt mondja, mint láttuk, formát és tárgyat összhangzásba hozni, egyszóval egészet alkotni: volt főtörekvése.

MITROVICS GYULA.